

La investigació sobre comunicació de masses a Europa: Holanda*

Denis McQuail

Universitat d'Amsterdam

Resum

Holanda ha estat un país pioner en l'estudi dels mitjans de comunicació a Europa. La recerca de l'escola holandesa és molt diversa quant a temes, investigadors, mètodes i orientacions teòriques. Aquesta investigació ha experimentat un canvi d'èmfasi gradual, tot passant de la recerca quantitativoestadística a la qualitativointerpretativa. La recerca holandesa ha exercit una gran influència en l'àmbit europeu gràcies a la seva vocació i presència internacionals i als seus interessos diversificats però ben coordinats entre els diversos focus de recerca dispersos per un país força descentralitzat. Les àrees d'estudi més desenvolupades són l'estudi del paper dels mitjans en la democràcia, la investigació sobre la política dels mitjans, l'estudi dels mitjans locals i comunitaris, la història dels mitjans, la investigació de les audiències, la comunicació internacional, la construcció social de la realitat i la comunicació internacional.

Paraules clau: orientació internacional, recerca qualitativointerpretativa, mitjans i democràcia, política dels mitjans, ecosistema comunicatiu local i regional.

Resumen. *La investigación sobre comunicación de masas en Europa: Holanda.*

Holanda ha sido un país pionero en el estudio de los medios de comunicación en Europa. Las investigación de la escuela holandesa es muy diversa en lo referente a los temas, investigadores, métodos y orientaciones teóricas. Estas investigaciones han experimentado un cambio de énfasis gradual, pasando de la investigación cuantitativo-estadística a la cualitativo-interpretativa. La investigación holandesa ha ejercido una gran influencia en el ámbito europeo gracias a su vocación y presencia internacionales y a sus intereses diversificados pero bien coordinados entre diversos focos de investigación dispersos en un país muy descentralizado. Los ámbitos de estudio más desarrollados son el estudio del papel de los medios locales y comunitarios, la historia de los medios, la investigación de las audiencias, la comunicación internacional, la construcción social de la realidad y la comunicación internacional.

Palabras clave: orientación internacional, investigación cualitativo-interpretativa, medios y democracia, política de los medios, ecosistema comunicativo local y regional.

* Traduït per DAVID VIDAL I CASTELL.

Abstract. *Research on the mass media in Europe: Holland*

Holland has been a pioneer in media studies in Europe. research in the Dutch school of media studies is very varied as regards subject matter, researchers, methods and theoretical approaches. This research has undergone a gradual change in emphasis, moving from a quantitative-statistical approach to a qualitative-interpretative type of research. dutch research has had a great influence at the European level, thanks to its international vocation and presence and its varied yet well coordinated range of interests distributed among the various research centres in what is to a large extent a decentralised country. The most highly developed areas of study are the study of the role of the media in democratic societies, research into media politics, the study of local and community-based media, the history of the media, audience research, international communication, the social construction of reality and international communication.

Key words: international focus, qualitative-interpretative approach, the media and democracy, media politics, the local and regional communication ecosystem.

1. Context sociopolític i cultural

Malgrat que és un país petit i densament habitat, Holanda encara conserva importants diferències regionals. Això ho reflecteix la contínua consolidació de la premsa diària regional, la suma de les circulacions de la qual supera la circulació diària de la premsa d'abast nacional. D'altra banda, les emissions de ràdio i televisió regional i local —sobretot les de televisió— van arribar tard i es van desenvolupar molt lentament, sense assolir un gran èxit. L'estructura regional i local del país es reflecteix en la divisió, en primer lloc, en 750 comunitats administratives locals —*gemeentes*—, que disposen dels seus propis òrgans de govern local, i en deu províncies, cadascuna de les quals té assemblees electes i uns certs poders governatius limitats. Mentre que les diferències entre regions i ciutats són importants, l'Estat holandès és caracteritzat pel seu centralisme en moltes de les seves actuacions en l'exercici del poder. En Brants i McQuail (1992) es pot trobar una descripció de l'ecosistema comunicatiu d'aquest país.

Les diferències regionals a Holanda es combinen amb una altra mena de diversitat —referent als àmbits de la política i la religió—. Holanda ha estat durant molt de temps un exemple de manual del que els sociòlegs anomenen una *spillarized ed society*, perquè s'organitza per a la vida política i social d'acord amb una forma d'estratificació vertical basada en la religió —sobretot catòlics davant de protestants— i en les diferències de classe social. Això afecta l'educació, el lleure, l'esport, els sindicats, els partits polítics i també la premsa i les emissores de ràdio i televisió (Wieten, 1978).

2. Antecedents històrics en investigació sobre comunicació de masses a Holanda

Oficialment, la investigació sobre comunicació de masses va començar després de la Segona Guerra Mundial, amb la fundació d'una càtedra i d'un seminari

associat a la Universitat d'Amsterdam l'any 1948. El primer professor va ser l'erudit germanoholandès Kurt Baschwitz, el camp d'estudis del qual va ser la psicologia social dels moviments de masses i tots aquells fenòmens que hi estan relacionats. Sota el comandament del seu successor, el professor Maarten Roy —l'any 1959—, l'institut es va interessar també en aspectes institucionals de la premsa, sota l'etiqueta de *Ciència de la Premsa*. Es van dur a terme estudis històrics sobre la premsa, així com recerques de caire politicoeconòmic.

Els primers anys es van caracteritzar pel centralisme, amb recerques concentrades a la capital de l'Estat. Des dels anys seixanta endavant, en canvi, la recerca i l'ensenyament sobre els mitjans s'han desenvolupat en altres universitats holandeses, de manera notable a la Universitat Lliure d'Amsterdam —preferentment des de la ciència política—, a Utrech i a la Universitat Catòlica de Nijmegen —on l'èmfasi és sociològic—. Així mateix, es van obrir noves escoles de Periodisme. Comparat amb d'altres països europeus, l'estudi dels mitjans de comunicació a Holanda ja era molt avançat i diversificat cap a la meitat dels anys setanta. L'1950, l'Institut de Ciències de la Premsa d'Amsterdam va tenir un paper clau en la fundació de l'AIERI/IAMCR, dedicada a la millora de la cooperació internacional en el camp de la investigació sobre comunicació de masses. L'Institut també va publicar *Gazette*, la primera publicació científica internacional dedicada a l'estudi dels mitjans de comunicació.

Les influències rebudes per la recerca holandesa en els camp de les comunicacions de massa també van ser diverses, n'hi havia algunes derivades de l'escola alemanya de *publizistik*, d'altres, de la tradició angloamericana, i algunes altres, provinents de França i Bèlgica. El resultat ha estat una escola nacional d'investigació sobre els mitjans de comunicació amb una notable orientació internacional. Cosa que, en canvi, pot haver anat en contra de la investigació regional.

3. Distribució territorial de la recerca

Tot i que ara els holandesos poden trobar investigació i ensenyament en el camp de l'estudi dels mitjans de comunicació en diverses universitats de tot el país, així com en d'altres institucions educatives semblants, hi ha dos centres que encara concentren bona part d'aquesta activitat: la Universitat d'Amsterdam i la Universitat Catòlica de Nijmegen. Aquests són els únics llocs on s'ofereix complet el títol en Ciències de la Comunicació. D'altra banda, la recerca es troba prou escampada per tot el país, per bé que a penes es detecten petits indicis d'investigacions amb un enfocament regional distintiu, excepte aquells indrets on temes com els diaris regionals o la pròpia comunitat de mitjans locals esdevenen objecte de la investigació.

Les petites dimensions geogràfiques del país, així com la relativa petitesa del seu cens i de la seva llengua, han exigit una gran col·laboració entre els diferents investigadors i els diversos centres i institucions. Si a això hi afegim l'orientació internacional de la recerca, podem entendre que la regionalització no sigui una de les característiques principals de l'organització de l'activitat

investigadora. No obstant això, hi podem trobar una notable fragmentació i diversitat de la recerca.

4. Línies de recerca més desenvolupades

Probablement, les àrees següents es poden considerar les més rellevants, bo i prenent diferents criteris dins d'aquesta selecció. Per això no totes tenen el mateix pes dins la recerca holandesa, però podem considerar que el grau de desenvolupament en totes és igualment alt.

1) El paper dels mitjans en la democràcia (comunicació política). Aquest tema ha estat important durant molt de temps, sobretot durant els anys setanta i els primers vuitanta, amb bona part de la recerca concentrada a la Universitat Lliure d'Amsterdam (per exemple, Van Cuilenburg, 1977; Scholten, 1982; Noomen, 1978). L'enfocament principal s'ha centrat en la diversitat de les notícies polítiques i de les opinions ofertes pels diaris (vegeu també McQuail i Van Cuilenburg, 1983). El marc teòric principal provenia de la ciència política i el mètode principal era l'anàlisi de continguts, però parant esment també a les dades d'audiència i als models d'opinió pública (vegeu Kleinnijenhuis, 1990). Es van dur a terme algunes recerques sobre les relacions entre els periodistes parlamentaris i els polítics, a través d'entrevistes amb tots dos segments (Kaiser, 1985). Hi ha hagut diversos estudis sobre les campanyes electorals nacionals (i europees), en les quals s'ha estudiat el paper que han tingut els mitjans.

En el curs de la investigació sobre comunicació política, els avenços més rellevants es van fer en la teoria i en els mètodes de l'anàlisi de contingut (sobretot en les formes assistides per ordinador) per part d'un equip d'estudiosos (vegeu Van Cuilenburg i altres, 1986). Les arrels de la recerca es troben sobretot en la diversitat estructural de la societat i en les potencials amenaces a causa de la concentració i la comercialització dels mitjans als anys setanta i vuitanta.

2) Política dels mitjans. Per motius semblants, s'ha desenvolupat a Holanda una escola d'investigació sobre política dels mitjans. S'interessa tant pels mitjans audiovisuals com per la premsa escrita, i la seva orientació principal és la interacció entre la indústria cultural, el desenvolupament tecnològic i les polítiques governamentals (de subsidi o de control) per protegir les funcions socials clau dels mitjans —sobretot la diversitat d'informació i l'expressió de l'opinió—. El caràcter únic i complex del sistema de radiodifusió holandès esdevé ell mateix un objecte de recerca per a estudiosos nacionals i internacionals. Les lleis per subvencionar diaris i protegir-los de la concentració van ser també matèria de recerca (De Ridder, 1985; Van Cuilenburg i altres, 1988). Per l'efecte de la pressió de les noves tecnologies i del canvi social, al començament dels anys vuitanta el govern va finançar un ampli programa de recerca i va generar diversos informes (vegeu WRR, 1982). Recentment, la investigació sobre polítiques ha estat de nou estimulada per l'increment dels

nous mitjans basats en les xarxes de telecomunicacions i en la convergència de tecnologies. L'estudi de la política dels mitjans ha conduït també a recerques de valoració sobre la seva qualitat, segons indicadors empírics (vegeu McQuail, 1992; Manschot, 1994).

Inicialment, la perspectiva d'estudi en política dels mitjans va ser predominantment científicopolítica i l'atenció es va dirigir cap als propis mitjans de comunicació. Gradualment, aquestes aproximacions van esdevenir més sensibles a l'economia sociològica i a les perspectives tecnològiques i legals. També s'ha tingut més en compte el punt de vista de la indústria dels mitjans de comunicació, així com el context internacional en què la política dels mitjans ha de ser formada i aplicada. La tendència actual és desenvolupar marcs teòrics més amplis on tots els recursos principals i els serveis de la comunicació pública puguin ser estudiats conjuntament, amb atenció a una àmplia sèrie de factors (Arnbak i altres, 1991). Cada cop més, l'estudi de la política dels mitjans és també assumpte dels departaments de Dret (p.e. Nieuwenhuis, 1991) perquè hi ha noves qüestions de caire legal i ètic, relacionades amb la privacitat o la propietat de la informació, que prenen cada cop més rellevància.

Els mètodes de la recerca es basen habitualment en la consulta de documentació, en entrevistes amb els autors de les polítiques i amb els directius dels mitjans. Aquests mètodes s'obren també a uns altres de nous, com l'anàlisi de continguts, l'anàlisi econòmica, i la investigació d'audiències i d'opinió pública.

3) *Mitjans locals i comunitaris.* Holanda va ser un dels primers països d'Europa a ser cablejat, i la seva tradició col·lectiva de vida social va estimular ben aviat un interès per una televisió local dins d'una democràtica participació veïnal. Al començament dels anys setanta el govern va promoure i apadrinar quatre experiments en televisió local de comunitats, els quals van esdevenir també matèria de rigorosa recerca (Jankowski, 1988). Aquesta tradició de recerca ha estat continuada amb un seguit de variacions, i ha tingut com principal seu la Universitat de Nijmegen (vegeu Hollander, 1988, Jankowski i altres, 1993).

La finalitat principal d'aquesta recerca ha estat sociològica, però amb un especial interès pel valor social de la comunicació al nivell local per als grups minoritaris de tota mena, i per la salut de la democràcia local. En general s'han aplicat múltiples mètodes, però com ja s'ha indicat, els experiments planificats i l'observació participant han estat especialment importants. Es pot parlar també d'un cert component de «recerca d'acció».

4) *Història dels mitjans.* Pels motius ja indicats a l'inici, hi ha hagut des de sempre una potent escola d'estudi històric dels mitjans, d'antuvi interessada en els periòdics (Schneider i Hemels, 1987). Evidentment, aquesta àrea d'investigació no està restringida als investigadors en comunicació de masses, sinó que també inclou el treball dels historiadors. Un desenvolupament recent d'aquesta tendència ha parat atenció als orígens i als primers temps de la història de la televisió (Wieten, 1994)

5) *Informació pública*. Un camp realment distintiu de la investigació a Holanda és el que s'interessa per una llarga sèrie d'activitats d'informació pública, sota l'enunciat general de la paraula neerlandesa *voorlichting* (essencialment, 'informació pública'). És una investigació connectada amb la política de la informació aplicada. Un dels seus orígens rau en el desenvolupament rural, sobretot de la Universitat d'Agricultura de Wageningen. Allí hi ha una llarga tradició de formació i recerca preocupada per la distribució de les noves tècniques, destreses i productes a les granges industrials holandeses, i també en el món del desenvolupament (vegeu Van Woerkum, 1981).

L'altre origen principal rau en les campanyes d'informació sobre salut, seguretat i d'altres propòsits d'interès públic patrocinades pel govern, que usen investigació en recerca i planificació (vegeu Stappers i Nillesen, 1987; Nelissen, 1990). Hi ha diversos centres on s'ha dut a terme aquesta línia d'investigació, però la seu teòrica més rellevant ha estat la Universitat de Nijmegen. Aquest treball comporta l'ús d'una sèrie d'instruments d'investigació familiars. No obstant això, el desenvolupament teòric ha conduït a més mètodes qualitius i a adaptacions de la teoria de l'acció social i fenomenològica.

6) *Investigació d'audiències*. Pels motius habituals, les audiències dels mitjans de comunicació han estat objecte d'investigació freqüent a Holanda, però sobretot des del punt de vista del manteniment de la diversitat. L'audiència de televisió espera que es reflecteixin els diversos corrents de la societat que han estat descrits més amunt, en el punt 1. Ara, la investigació de les audiències contribueix a fer entendre l'impacte de la creixent competència entre les cadenes comercials. Durant els anys setanta hi va haver una fase de recerca centrada en els «usos i gratificacions» de l'audiència (Vierkant, 1987). L'aproximació dels «indicadors culturals» també hi ha estat aplicada (Bouwman, 1988). Així mateix, hi ha investigació sobre el fenomen del *heavy viewing* (Frissen, 1992). La música també va rebre l'atenció d'aquesta recerca (Rutten, 1992). Una especialitat interessant ha estat l'atenció a l'estudi de la lectura, sobretot entre nens (Tellegen i altres, 1987).

De sempre les oportunitats de recerca de la comunitat investigadora en aquest terreny així com l'accés a les dades han depès en bona part de les seves bones relacions amb l'actiu i previsor Departament d'Audiència de la Fundació per a la Comunicació Audiovisual a Holanda (NOS). Recentment s'han desenvolupat, a la Universitat de Nijmegen, sota la supervisió del professor Karsten Renckstorf, unes noves aproximacions usant un marc d'«acció social» (veure Renckstorf, 1994).

L'estudi qualitatiu de les audiències dels mitjans ha seguit una via de desenvolupament diferent. Aquí la inspiració ha vingut principalment dels estudis culturals, la teoria feminista i la recerca sobre la recepció. L'orientació ha estat socialment crítica i s'ha abandonat la investigació sobre audiències com a eina de direcció i control (vegeu Ang, 1985 i 1991). S'han preferit els mètodes etnogràfics i l'ús dels mitjans ha estat contemplat en relació amb la seva connexió amb la vida quotidiana (vegeu Hermes, 1995). En línia amb aquest enfocament

ment, hi ha una recerca actualment centrada en l'ús del telèfon i d'altres tecnologies de la comunicació a la llar.

7) *Comunicació internacional*. El tema de la comunicació internacional ha estat tractat prominentment a Holanda en l'ensenyament, el debat i el desenvolupament de la teoria des dels últims anys del dècada dels setanta, quan el *New World Communication and Information Order* i la declaració de la Unesco estaven en discussió. Es van dur a terme algunes recerques sobre el flux internacional de notícies en el context de l'estudi *Foreign Images* de la Unesco entre el 1978 i el 1982 (Bergsma, 1983). La contribució més significativa en aquest camp de recerca ha estat la feta pel professor Cees Hamelink, de l'Institut d'Estudis Socials de La Haia i de la Universitat d'Amsterdam. El seu treball s'ha centrat en les relacions comunicatives Nord-Sud, així com en diversos aspectes de l'*imperialisme cultural* i de les relacions entre les noves tecnologies i la globalització cultural (Hamelink, 1983 i 1994). Les perspectives ètiques i legals han estat també aplicades en aquesta recerca de la comunicació internacional.

8) *Les notícies i la construcció de la realitat*. Una altra escola de recerca que ha estat representada a Holanda ha aplicat mètodes més qualitatiu i interpretatiu a l'estudi de la potencial influència dels mitjans. Citarem tot seguit tres exemples significatius d'aquesta escola. Brants i Brants (1992) van investigar el paper de les notícies dels mitjans en la construcció d'imatges de la *desviació*, especialment aquelles notícies d'escàndols públics relacionats amb suposats fraus a alt nivell social, per fer-ho es van aplicar mètodes criminològics, sociològics i culturals. Un segon exemple es refereix a la representació en els mitjans del moviment femení neerlandès al començament de la dècada dels setanta (Van Zoonen, 1991). És part d'un conjunt més ample de recerques sobre els mitjans des d'una perspectiva feminista (Van Zoonen, 1994). En tercer lloc, hi ha hagut un seguit d'estudis de Van Dijk (1983, 1993) sobre la representació de les minories ètniques en les notícies dels mitjans, que usen nous marcs i mètodes de treball per a l'anàlisi formal de les notícies manllevats de la lingüística i l'anàlisi del discurs (Van Dijk, 1991). La seva perspectiva també pertany a l'escola d'anàlisi criticosocial.

9) *Opinió pública i comportament col·lectiu*. En línia amb els orígens de la investigació sobre comunicació de masses a Holanda, hi ha hagut una permanent tradició d'atenció a la investigació sobre teoria del comportament col·lectiu. Brouwer (1968) va continuar el treball de Baschwitz. S'ha continuat la línia de recerca sobre la percepcions de les opinions dels altres ha estat continuada. Una altra s'ha centrat en els resultats dels sondejos d'opinió com a tema noticios per a la premsa (De Boer, 1995). L'estudi del comportament col·lectiu ha estat representat per diverses recerques, inclosos estudis sobre el comportament de les multituds de seguidors de futbol, així com una investigació recent històrica i una anàlisi dels moviments col·lectius a càrrec de Van Ginneken (1993). Els mètodes usats en aquests estudis són principalment enquestes i anà-

lisis estadístiques, però hi ha també estudis observacionals i experiments sociocològics a petita escala.

10) Noves tecnologies de la informació. Les conseqüències de les noves tecnologies de la comunicació per als mitjans i per a la societat esdevenen un important objecte de recerca per dret propi, amb especial esment per als motius de la seva adopció, les implicacions polítiques i les adaptacions socials emergents en la vida quotidiana. La xarxa de telecomunicacions i les aplicacions del telèfon són matèria central en les investigacions actuals.

11) Resum i comentari. Resulta evident després d'aquestes descripcions que la recerca és molt diversa quant a temes, investigadors, mètodes i orientacions teòriques. Hi ha hagut un canvi d'èmfasi gradual i s'ha passat del tipus de recerca empírica, quantitativa i estadística que dominava als anys setanta a una orientació més de caire interpretatiu i qualitatiu. Dels estudis actuals les perspectives crítiques han mantingut una representació important, tot i que el pragmatisme i l'empirisme s'han mantingut com a característiques de la investigació holandesa dels mitjans. Hi podem notar també un intens sabor internacional, que és precisament típic de la vida intel·lectual i cultural en aquest país. El creixement de la disciplina, l'augment dels nous departaments i institucions ha incrementat, en general, el grau de descentralització i dispersió per tot el país. No obstant això, no hi ha una gran repercussió de la influència regional en la recerca, per bé que el regionalisme dels mitjans és en ell mateix un element consolidat en l'agenda de la investigació dels mitjans.

5. Influències «des de» l'exterior i «a» l'exterior

a) Gradualment, mentre el nombre d'investigadors augmentava, sobretot entre els nous graduats dels programes d'estudi sobre comunicació, la col·laboració entre ells també s'incrementava. Aquesta tendència pren cos de formes diferents: cooperació bilateral entre dos departaments universitaris; compartició dels interessos pels mateixos temes dins del país, per exemple, quant a gèneres, mitjans locals o noves tecnologies, i associació nacional d'investigadors, per a la celebració de conferències i seminaris.

b) i c) També s'estan desenvolupant vincles similars a través de les fronteres, sobretot dintre de la regió europea, però no exclusivament. Generalment, els investigadors holandesos estan capacitats per fer sentir la seva presència a l'estranger i el seu treball obté projecció internacional, principalment perquè els treballs s'adeqüen dins de diverses escoles internacionals de recerca, però també de manera particular a causa de la gran familiaritat amb la llengua anglesa dels investigadors holandesos, la qual cosa ajuda, certament, a la difusió dels seus estudis. Es troben investigadors holandesos pràcticament a totes les xarxes de recerca que han estat desenvolupades recentment al voltant dels principals focus d'interès, com ja s'ha dit més amunt.

d) Hi ha nombrosos exemples de cooperació amb organismes internacionals, entre ells la Unesco i el Consell d'Europa. Diversos investigadors han col·laborat amb la Unesco en la reflexió sobre la comunicació internacional i, en general, contribuint al debat sobre assumptes de caire legal i ètic que provoca la globalització de la comunicació. Recentment Holanda ha estat seu de l'IAMCR.

La relació entre la investigació sobre comunicació de masses i les societats nacionals que envolten Holanda ha estat veritablement pròxima i cooperativa. Hi ha un ampli interès públic en molts aspectes dels mitjans de comunicació, en part perquè la seva política dels mitjans ha format part durant molt de temps de la política nacional. Els resultats de la recerca sempre reben l'atenció dels mitjans. Habitualment, el desenvolupament de les polítiques dels mitjans s'ha dut a terme sobre la base d'investigacions comissionades independents. La indústria generalment duu a terme la seva pròpia recerca, malgrat que les relacions entre les principals branques dels mitjans i la comunitat investigadora són en general amicals i cooperatives. Fins ara no hi ha hagut una gran pressió sobre la recerca perquè aquesta s'inclini als requeriments de la indústria.

6. Conclusions i tendències

No ens queda gaire per afegir, des d'un punt de vista general ja s'ha fet una panoràmica prou completa. A causa de la diversitat és difícil assenyalar les principals tendències de la investigació en aquest país; amb tot, sembla que les àrees de recerca següents són les que més probablement esdevindran les més significatives en un futur pròxim:

- Les noves tecnologies de la comunicació i els seus diversos aspectes i aplicacions, dins del marc del context de la societat de la informació.
- La recepció dels nous i dels vells mitjans, relacionats amb la vida quotidiana, els nous marcs interpretatius i la construcció del sentit i la identitat.
- La comunicació política i les polítiques de comunicació, sobretot com el potencial dels nous mitjans esdevé conegut i com s'experimenta l'impacte dels canvis del sistema de mitjans.
- Investigació sobre comunicació aplicada, inclosos diversos tipus de campanyes (comercials i no comercials) i investigació d'audiències en el nou entorn multimèdia.
- Investigació compromesa, dirigida a les àrees de més rellevància contemporània, com les minories, el localisme, el racisme, els problemes de gènere, etc.

Els assumptes d'investigació suara descrits són multimèdia i requeriran múltiples mètodes i una combinació de perspectives teòriques.

7. Referències bibliogràfiques

- ANG, I. (1985). *Watching Dallas*. Londres: Methuen.
- (1991). *Desperately Seeking the Audience*. Londres: Routledge.
- ARNBAK, J.C.; VAN CUILENBURG, J.J.; DOMMERING, E.J. (1990). *Verbinding an/ Ontvlechting in de Communicatie* (= Connexions i desconexions en comunicació). Amsterdam: Crmwinckel.
- BERGSMA, F. (1978). «News values in Foreign affairs on Dutch television», *Gazette*, 207-222.
- BOER, C. DE (1995). *Peiling in de Pers* (= Les eleccions polítiques a la premsa). Amsterdam: Universitat d'Amsterdam.
- BOUWMAN, H. (1988). *Televisie als Cultuurschepper* (= La televisió com a forma de cultura). Amsterdam: Publicacions de la Universitat Lliure.
- BRANTS, K.; BRANTS, C., (1992). *De sociale constructie van fraude* (= La construcció social del frau). Arnhem: Gouda Quint.
- BRANTS, K.; McQUAIL, D. (1992). «The Netherlands in Euromedia Research Group», a *The Media in Western Europe*. Londres: Sage.
- BROUWER, M. (1968). *Stereotypen als Folklore* (= Els estereotips com a folklore). Vinkeven: Fringilla.
- CUILENBURG, J.J. VAN (1977). *Lezer, Krant en Politiek*. (= Lector, diari i polítiques). Amsterdam: Publicacions de la Universitat Lliure.
- CUILENBURG, J.J. VAN; KLEINNIJENHUIS, J.; DE RIDDER, J., (1988) *Persconcentratie en Persclimaat*. (= La concentració i l'ambient de la premsa). Amsterdam: Publicacions de la Universitat Lliure.
- (1986). «A theory of evaluative discourse», *European Journal of Communication*, 1,1, 65-96.
- DIJK, T. VAN (1983). *Minderheden in de Media* (= Minorities als mèdia). Amsterdam: SUA.
- (1991). *News as a Discourse*. Norwood, NJ: LEA.
- (1993). *Racism in the Media*. Londres: Routledge.
- FRISSEN, (1992) *Veelkijken als sociale handelen*. Nijmegen: ITS.
- GINNEGEN, J. VAN (1993). *Crowds, Psychology and Politics 1871-1899*. Nova York: Cambridge University Press.
- HAMELINK, C. (1983). *Informatie en macht* (= Informació i poder). Baarn: Anthos.
- (1994). *The Politics of World Communication*. Londres: Sage.
- HERMES, J. (1993). *Easily put down: womens magazines, readers and everyday life*. (Tesi doctoral elaborada a Amsterdam publicada el 1995 a Cambridge: Polity Press.
- HOLLANDER, E. (1988). *Lokale Communicatie en Locale Openbaarheid* (= La comunicació local i l'esfera pública). Nijmegen.
- JANKOWSKI, N. (1988). *Community television in Amsterdam*. Amsterdam: Universitat d'Amsterdam.
- JANKOWSKI, N. i altres. (1993). *The People's Voice: local radio and television in Europe*. Londres: John Libbey.
- KAISER, A. (1985). *De Haagse Journalistiek* (= Periodisme parlamentari). Amsterdam: Publicacions de la Universitat Lliure.
- KLEINNIJENHUIS, J. (1990). *Op Zoek Naar nieuws*. (= A la recerca de notícies). Amsterdam: Publicacions de la Universitat Lliure.
- McQUAIL, D. (1992). *Media Performance*. Londres: Sage.
- McQUAIL, D.; VAN CUILENBURG (1983). «Diversity as a media policy goal», *Gazette*, 31, 3, 145-62.

- MANSCHOT, B. (1993). *Het zijn de programmas die het'm doen*. Amsterdam: Cramwinckel.
- NELISSEN (1990). *Het Omgaan met Kennis en de vraag naar voorlichting* (= Pactant amb la informació i la demanda de guiatge). Nijmegen: ITS.
- NIEUWENHUIS, A. (1991). *Persvrijheid en Persbeleid*. (= Llibertat de premsa i política de premsa). Amsterdam: Cramwinckel.
- NOOMEN, W. (1978). *Beweren en Motiveren*. (= Argumentar i motivar). Amsterdam: Publicacions de la Universitat Lliure.
- RENCKSTORF, K. (1994). *Mediagebruik als Sociale Handelen*. (= L'ús dels mitjans de comunicació com a comportament social). Nijmegen: ITS.
- RIDDER, J. DE (1984). *Personconcentratie in Nederland* (= La concentració de la premsa a Holanda). Amsterdam: Publicacions de la Universitat Lliure.
- RUTTEN, P. (1992). *Hitmuziek in Nederland*. (= Èxits musicals a Holanda). Amsterdam: Cramwinckel.
- SCHNEIDER, M.; HEMELS, J. (1987). *De Nederlands Krants 1618-1978*. (= El diari holandès: 1618-1978). Baarn: Wereldvenster.
- SCHOLTEN, O. (1982). *De Krant en Democratie* (= El diari i la democràcia). Amsterdam: Publicacions de la Universitat Lliure.
- STAPPERS, J.; NILLESEN, A.B. (1987). «The government as communicator: a Dutch dilemma» *European Journal of Communication*, 2.4, 491-512.
- TELLEGEN, S.; CATSBURG, I., (1987). *Waarom zou je lezen*. (= Per què haurien de llegir llibres els escolars?). Groningen: Wolters Noordhof.
- VIERKANT, P. (1987). *Televisiekijers in Nederland*. (= Els telespectadors a Holanda).
- WIETEN, J. (1978). «Media pluralism: the policy of the Dutch government», *Media, Culture; Society*, 1,2, 171-180.
- (1994). «Television's false dawn», *Gazette*, 34, 5, 123-147.
- WOEKUM, K. VAN (1981). *Voorlichting als Massacomunicatie*. (= Informació pública i mitjans de comunicació). Wageningen.
- ZOONEN, E. VAN (1994). «Moeten Strijdende Vrouwen zo Grof Zijn?». (= Han de ser maleducades les campanyes en favor de les dones?). Amsterdam: Universitat d'Amsterdam.
- (1994). *Feminist Media Studies*. Londres: Sage.